

Олена БОГДАШИНА (Київ)

Критерії оцінки суспільного прогресу в історичній науці в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)

Найбільший вплив на історичну науку другої половини XIX – початку XX ст. мало позитивістське розуміння суспільного прогресу. Дана тема дістала певне висвітлення у науковій літературі¹, але не всі її аспекти, особливо ті, що стосуються трактування прогресу у працях українських істориків-позитивістів² дістали належне висвітлення у науковій літературі, особливо щодо критеріїв його оцінки.

Між тим ця проблема є актуальною і має широку джерельну базу. Важливо наголосити, що хоч українські історики-позитивісти не завжди присвячували проблемі прогресу спеціальні розвідки, проте вона практично прямо чи опосередковано присутня у кожному дослідженні. Ця проблема часто визначала спосіб, а також хронологічний і тематичний порядок узагальнення фактичного матеріалу. Досить яскраво трактування прогресу простежується у працях тих істориків та соціологів, які відкрито погоджувалися, або не погоджувалися з позитивістською методологією. Наша розвідка є спробою дослідити головні положення позитивістських засад теорії суспільного прогресу, дати оцінку їх значення для розвитку історичної науки в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Ще до появи праць фундаторів позитивізму О. Конта та Г. Спенсера характеристика суспільного прогресу як головної риси історичного процесу фактично отримала визнання у суспільній думці епохи Просвітництва, потім XIX ст. Європейська наукова думка XVIII–XIX ст. визнавала критеріями суспільного

прогресу: „властивість людства до удосконалення” (Ж. А. Кондорсе)³; „усвідомлення свободи” (Г. В. Гегель)⁴; дію „природних законів людства” (І. Г. Гердер)⁵.

Однієї з особливостей світогляду ліберальної та революційної інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., зокрема істориків-позитивістів, було визнання ідеї суспільного прогресу. Проте спостерігалася суттєва різниця у розумінні суспільного прогресу між істориками-позитивістами та попередніми поколіннями науковців. Лідер державницької школи у російській історіографії професор Московського університету С. М. Соловйов цілком в гегелівському дусі характеризував суть історичного розвитку як зміну одних „історичних” народів іншими та виступив проти позитивістського принципу безумовності суспільного прогресу⁶. Між тим українські історики-позитивісти (серед них М. П. Драгоманов⁷, М. М. Ковалевський⁸, М. С. Грушевський⁹, І. Я. Франко¹⁰, М. М. Бережков¹¹) полемізували з гегелівською трактовкою суспільного прогресу, при цьому формулюючи власне розуміння суспільного прогресу. Таким чином погляди більшості представників історичної науки в Україні другої половини XIX – початку XX ст., яку не випадково називають народницькою, відрізнялися від ідей пануючої у російській історичній науці державницької школи.

Панування позитивістських ідей безумовно справило величезний вплив на розвиток історичної науки в Україні зазначеного періоду. Так, наприклад, позитивістська соціологія (або, як тоді її називали: „позитивна філософія”) орієнтувала науковців на дослідження насамперед духовної культури. Відомо, що О. Конт та Дж. С. Мілль вважали ріст знань головним критерієм суспільного прогресу¹². Тому найбільш яскраво, на їх думку, суспільний прогрес проявлявся у зміні світогляду: від теологічного до позитивного¹³. Не випадково М. П. Драгоманов підкреслював, що закон трьох стадій О. Конта стосується лише релігійно-наукової сторони суспільного життя¹⁴.

Переважна частина українських науковців-позитивістів розглядала рівень знань та суспільної свідомості головним критерієм прогресу: рівень „розвитку розумової діяльності” та її характер

(В. В. Лесевич¹⁵); „стан розумових здібностей людей” (І. В. Лучицький¹⁶); „розвиток високих сторін та високих ідей даної епохи” (М. І. Хлебников¹⁷). Полтавський науковець О. І. Стронін підкреслював, що одним з великих досягнень автора культової серед молоді другої половини 1860–1870-х років „Истории цивилизации в Англии” Г. Т. Бокля (як, до речі, і О. Конта, Дж. Ст. Мілля – авт.) стало визнання знань головним фактором суспільного прогресу¹⁸.

Київський історик П. М. Ардашев також суспільний прогрес пов’язував з розвитком науки¹⁹. Вчений виділяв три сторони прогресу у науці: наукового надбання, наукового методу, наукової самосвідомості²⁰.

М. П. Драгоманов суспільний прогрес обумовлював розвитком ідей лібералізму, демократизму, соціалізму²¹. Зокрема вчений у листі до І. Я. Франка від 20.03.1885 писав так: „Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні такому поступу: лібералізм в його найконсеквентній формі, федералізму – в справах державних, демократизм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією – асоціацією у справах економічних, раціоналізм в справах письменницьких, наукових і умілоствях”²².

Водночас М. П. Драгоманов поглибив теорію прогресу О. Конта: „Хоч знання і є основою для раціонального політичного і морального облаштування суспільства, однак повне, безпомилкове знання у багатьох відношеннях є справою майбутнього. У минулому ж головний стимул прогресу полягав не стільки в безпомилковому знанні, скільки в напрузі розуму над відомими питаннями, – у свідомості. Так, напр., хибна в науковому відношенні ідея про золотий вік все-таки рухала моральний розвиток, вказувала людям певний ідеал (мир, рівність, моральна чистота). Так, у XVIII ст. не менш хибна ідея про походження суспільства із договору і про представницьке правління в лісах Німеччини рухала все-таки політичний розвиток європейських держав і т. ін.”²³.

Вчений полемізував з молодим М. С. Грушевським, бо останній у статті „Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” не виділив рівень свідомості в якості головного критерію оцінки прогресивності історичних явищ²⁴.

У зв’язку з тим, що історики-позитивісти вбачали головну умову та критерій прогресу саме у розвитку свідомості, вони надзвичайно високо оцінювали освіту та виховання. Так, професор Київського університету П. В. Павлов, який справив глибокий вплив на формування прогресивного світогляду багатьох студентів кінця 1850–1860-х років, писав: „З освітою пов’язано все благо у житті, все справжнє благородне, християнське”²⁵. За свідченням Л. Ф. Пантелеєва П. В. Павлов скеровував студентство на культурно-просвітницьку роботу серед простого народу, вважаючи, що „поширення знань неминуче трансформує наше напівазіатське суспільство”²⁶.

Отже віра у суспільний прогрес, величезну роль освіти та виховання була важливою ціннісною складовою інтелектуальної поведінки вчених того періоду.

Слід відзначити, що серед громадськості та вчених були популярні „Історичні листи” П. Л. Лаврова, в яких прогрес в освіті народу, науці, мистецтві пов’язувався з діяльністю інтелігенції²⁷. При цьому сам прогрес трактувався, насамперед, як „розвиток особи в фізичному, розумовому та моральному відношенні; втілення в суспільних формах істини та справедливості”²⁸.

Лише київський дослідник О. О. Козлов критикував лавровську формулу прогресу: „в силу суб’єктивності поняття про прогрес будь-який під термінами: розумовий, моральний, фізичний розвиток, істина та справедливість – [кожний] розуміє чи може розуміти своє дещо особливе від того, що розуміють інші”²⁹.

Водночас деякі українські науковці-позитивісти головним критерієм суспільного прогресу називали етичний: мораль (М. М. Бережков³⁰), повну зміну духовної природи людини (М. Ф. Владимирський-Буданов³¹). Отже вони визнавали більш правильним підхід Г. Спенсера. Останній, на відміну від О. Конта та Дж. С. Мілля вважав, що „світ керується та змінюється через почуття, для яких ідеї служать лише керівниками”³², а головним критерієм суспільного прогресу називав не ріст знань, а рівень моралі³³. Англійський вчений визначив чотири групи критеріїв суспільного прогресу: 1) техніка та матеріальна культура 2) мова та знання; 3) звичай та закони; 4) вірування³⁴.

Деякі історики намагалися поєднати моральний та освітній критерії суспільного прогресу. Так, професор Київського університету В. Б. Антонович висунув такі критерії: вільний розвиток знань, зокрема звільнення науки від релігії, свободу критики, а також поліпшення звичаїв, задоволення інших людських потреб³⁵. Він писав, що „апогеєм величі народів в історії є боротьба за життєві ідеали, закладені в них самою природою”³⁶. На переконання професора Новоросійського університету а пізніше Ніжинського історико-філологічного інституту М. Я. Грота: „Прогрес в житті всесвіту є збільшення моральної цінності цього життя, яке відбувається від зростання у ній самосвідомості та яке залежить від перетворення світових енергій з нижніх форм у вищі завдяки їх економізації та накопиченню”³⁷. В. В. Лесевич охарактеризував суспільного прогрес як прагнення до ідеалу (людяності), а головною рушійною силою прогресу розумовдіяльність³⁸. М. П. Драгоманов другим головним критерієм прогресу називав людську самореалізацію – досягнення „можливого щастя життя для кожної особи”³⁹.

Водночас українські історики-позитивісти крім двох вищезазначених головних критеріїв історичного прогресу виділяли інші (економічні та соціально-правові) критерії. Так, М. Н. Петров називав головним благом суспільного життя „добробут і свободу”⁴⁰. Молодий М. С. Грушевський у невеличкій розвідці „Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” визнав головним критерієм оцінки прогресу того чи іншого суспільного руху „інтереси громади”. Держава прогресивна „коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади”⁴¹. Тому він характеризує рух болоховців не як історичний регрес, а історично виправданий та корисний рух⁴². М. П. Драгоманов закликав: „звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи побічну українців усяких класів чи культур в історії і культурі європейській”⁴³. Науковець в оцінці суспільного прогресу визнавав необхідним враховувати й матеріальні чинники: „Те чи інше поняття про потреби, ті чи інші обставини, заповідані минулим, дають той чи інший склад суспільного жит-

тя. У кожного народу в окремоті відбуваються коливання при вступі в прогрес. При цьому, якщо відомий порядок держиться, то тільки тому, що відповідає певним потребам суспільства, хоча б з деяких сторін він був і гірше минулого і був однобічним, по зрівнянню з нормальним порядком”⁴⁴. Для вченого прогрес – „природний незупинний поступ громадський наперед – прогрес, – поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях”⁴⁵.

М. П. Драгоманов високо оцінював такі положення теорії прогресу: 1) „прогрес життя людського здійснюється законовідповідно за епохами... органічно та логічно витікаючи один з одного”; 2) „прогрес цей залежить від безперервного ходу розумового розвитку”; 3) „прогрес цивілізації проявляється і в свою чергу обумовлюється головним чином силою свідомості наукової, політичної й моральної”⁴⁶.

Для переважної більшості істориків-позитивістів була притаманна глибока віра в незворотність суспільного прогресу. Видатний український історик М. С. Грушевський (з посиланням на Тюрго та Вольтера) був переконаний, що „людство безперервно прогресує”⁴⁷.

Водночас ідея суспільного прогресу поєднувалася з визнанням українськими істориками-позитивістами її складного та суперечливого характеру. Вони критикували спрощене розуміння прогресу як історичного кругообігу чи безупинного розвитку по прямій, лише висхідній, лінії. На численному фактичному матеріалі історики показували, що суспільний розвиток може прискорюватися, або уповільнюватися, а в деякі періоди історії регресувати. Водночас деякі з них підкреслювали суперечливість, періодами непослідовність суспільного прогресу.

Так, М. П. Драгоманов був переконаний, що „прогрес однієї сторони може супроводжуватися затримкою чи занепадом другої”⁴⁸. Професор Ніжинського історико-філологічного інституту М. М. Березков підкреслював, що „прогрес не по прямій лінії здійснюється, а по кривій, дуже складній лінії – з вигинами, заворотами, відступами, тощо”⁴⁹. Подібні думки висловлювали харків’янин І. П. Сокальський⁵⁰, львів’янин І. Я. Франко⁵¹ та інші науковці

В історичних працях українських вчених, прихильників позитивістських ідей, наводилися численні приклади того, як особливості географічного середовища або воля законодавця впливали на розвиток суспільства. Так, зокрема, науковець з Новоросійського університету О. С. Трачевський вважав, що найкращі (географічні, демографічні, виробничі) умови для прогресу створені у США⁵².

Одеський дослідник М. Я. Грот взагалі розглядав поняття „прогрес” та „регрес” як відносні⁵³. При цьому науковець намагався довести, що поряд з прогресивним та регресивним видами суспільного розвитку можливий третій шлях: „відомі суспільства у відомі моменти безумовно прогресують, бо зміни їх ладу ведуть до піднесення їх сил або енергій, інші – регресують, бо зміни їх ладу ведуть до пониження їх сил, що закінчується повним їх розкладом, треті – інгресують, тобто протягом віків не виявляються не зростання, не зниження своїх сил та здатності до дій”⁵⁴. Серед інгресуючих держав вчений називає Китай та Швецію⁵⁵.

Для досліджуваного періоду характерна соціологізація історії та інших наук. Так, наприклад, М. Я. Грот вважав саме основним завданням соціології, а не інших суспільних наук, „визначити точно, що таке прогрес, регрес та інгрес з зовнішньої матеріальної та внутрішньої психологічної сторін”⁵⁶. Вчений вирізняв суто соціологічний та антропологічний підходи у теорії прогресу: „Завдання соціології зводяться до визначення того, що таке прогрес, регрес, інгрес у розвитку людства, як вищого у природі цілого чи індивідууму”. Соціологія „повинна знайти такі формули для вказаних типів розвитку людського суспільства, які б не суперечили б аналогічним фактам розвитку природи”⁵⁷.

О. І. Стронін виділяв різні види (а фактично різні фази – авт.) прогресу: 1) прирощення однієї протилежності до іншої; 2) нова протилежність поглинає стару; 3) „попередні метаморфози не зникають перед новою, а тільки заслоняються нею... відбувається не прирощення і не перетворення, а лише нарощення”⁵⁸.

Іншою характерною рисою теорії прогресу було ототожнення історичного прогресу з зростанням суспільної солідарності. М. П. Драгоманов писав з цього питання: „Власне в варіаціях

зрости і розуміння індивідуалізму і акомодатції індивідуума од роду до людності, і єсть поступ громадський”⁵⁹. М. М. Ковалевський проголошуючи суспільний прогрес головним соціологічним законом, його загальною формулою (суттю) називав зростання людської солідарності⁶⁰. При цьому він намагався показати графічне зображення „прогресу, як ряду концентричних кіл, що виражають собою все більше і більше поширення людської солідарності”⁶¹.

Сама соціологія трактувалася насамперед як наука про порядок та прогрес, тобто про організацію та розвиток людського суспільства. Тому такий важливий термін „прогрес” для суспільної думки другої половини XIX століття (особливо для тієї її частини, яку прихильники позитивної філософії називали соціальною динамікою). Пошук історичних законів мали б підтвердити прогресивний характер історичного процесу. М. М. Ковалевський не випадково визнавав, що „ідея прогресу – лише один з проявів більш загального вчення про закономірності суспільних явищ”⁶². Подібну думку висловив М. С. Грушевський⁶³. Більш того – О. І. Стронін у розробленій ним системі історичних законів визнав в якості головного та загального саме закон суспільного прогресу⁶⁴.

М. П. Драгоманов писав так про взаємопов’язаність теорії прогресу та необхідності формулювання законів суспільства: „Ідея про прогрес не тільки розбила ідеалізацію минулого і дала можливість спокійніше відноситись до дійсності, але й примусила дослідників історії розвитку народу і людства вникнути у внутрішні причини історичних явищ і змін – культурних, економічних, соціальних, політичних, і послабила таким чином поняття про випадковість в історії чи приписування особам більшого значення, ніж вони мали в дійсності. Лише з визнанням ідеї прогресу визнання певної правильності і закономірності в історичних явищах знайшло собі тверду основу”⁶⁵.

І. Я. Франко як одне з досягнень позитивістської історіографії називав визнання закономірності історичного прогресу: „замість визнавати рушіями історичного поступу людства окремих завойовників і монархів, показали, що той поступ і монархи,

і завойовники разом з ним залежать від попередніх і сучасних економічно-політичних відносин, що також усе людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам, а не капризам і забаганкам окремих людей”⁶⁶.

Позитивістська трактовка теорії прогресу дістала найбільш широке поширення у ліберальних істориків, які уявляли її як поступальний розвиток всіх сторін суспільства. М. М. Ковалевський був переконаний, що „при повільності суспільних змін процес більш надійний, ніж при їх бистроті, що еволюції потрібно надавати перевагу над революцією, або, висловлюючись мовою Конта, що прогрес бажаний лише за умови збереження ладу”⁶⁷. Вчений характеризував прогрес як „непреривний та довільний розвиток плідотворних початків, здавна закладених нашими предками. Думка разом переробити щоб то не було, в одну мить створити новий порядок речей, нову релігію або нову мораль не має нічого спільного з нашими поглядами”⁶⁸.

М. С. Грушевський визнавав кращим не руйнування державних структур, а поступове реформування громадського устрою: „не найлучча, не найспряміша стежка громадсько-політичного прогресу. Далеко більш корисним було б поступове реформування кроком за кроком тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини і наvertsало їх до нормального становища”⁶⁹.

Один з засновників державницького напрямку в українській історіографії В. К. Липинський оцінював суспільний прогрес з принципово нових світоглядних та методологічних позицій – з точки зору корисності для державності, а потім для народу та особи⁷⁰.

Таким чином ідея історичного прогресу – один з найвагоміших здобутків суспільної думки ХІХ ст. Категорія „прогрес” широко використовувалася наперед в оцінці історичного процесу. При цьому, як правило, головними критеріями суспільного прогресу виступали інтелектуальні та моральні, а потім економічні та соціально-правові чинники. Досить широко використовувалися контівські категорії соціальної статистики та динаміки. Поняття про суспільний прогрес – одне з головних в позитивіст-

ській інтерпретації історичного процесу – трактувалося здебільшого в онтологічному плані. Проте інколи воно виступало в гносеологічному ракурсі – як реально існуючий та науково об’єктивний критерій пізнання історичного процесу.

¹ *Асланян Г. Г.* Идея прогресса в буржуазной философии истории. – Ереван: изд-во АН Армянской ССР, 1965. – 395 с.; *Богомолов А. С.* Идея развития в буржуазной философии веков ХІХ и ХХ веков. – М.: изд-во ун-та, 1962. – 376 с.; *Березинець В. В.* Історіософія М. Грушевського Автореф. дис...канд. філос. наук 09.00.05. – К.: Ін-т філософії НАНУ, 1996. – 20 с.; *Будз В. П.* Філософія історії Михайла Грушевського Автореф. дис...канд. філос. наук 09.00.03. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 20 с.; *Булгаков С. Н.* Основные проблемы теории прогресса/Проблемы идеализма. – М.: Москов. психологич. об-во, 1902. – С.1–47; *Виннер Р.* Общественные учения и исторические теории ХVІІІ и ХІХ вв. (Теория прогресса). – Иваново-Вознесенск: Основа, 1925. – 196 с.; *Казаков А. П.* Теория прогресса в русской социологии конца ХІХ века (П. Л. Лавров, Н. К. Михайловский, М. М. Ковалевский). – Л.: Изд-во ун-та, 1969. – 131 с.; *Кареев Н. И.* Идея прогресса в её историческом развитии // Кареев Н. И. Историко-философские и социологические этюды. – СПб., 1895. – С.305–254; *Лейкин Э. Г.* Идея исторического прогресса в современной буржуазной философской и общественной мысли (идея прогресса науки в сопоставлении с идеей общественного прогресса) // Концепции науки в буржуазной философии и социологии. Вторая половина ХІХ–ХХ в. – М.: Наука, 1979. – С. 169–174; *Лисенко О.* Михайло Драгоманов про історичний прогрес // Укр. іст. журн. – 1968. – № 11. – С.73–79; *Михайловский Н. К.* Что такое прогресс? // Отч. зап. – 1869. – № 2. – С. 225–279; № 11. – С.1–38; *Могильницкий Б. Г.* Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов ХІХ – начала 900-х годов. – Томск изд-во ун-та, 1969. – 409 с.; *Потульницький В.* Ідея прогресу в політичній спадщині М. Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження. Тези доп. і повідомлень респ. наук конф. молодих вчених – К., 1991. – С.120–122; *Сорокин П. А.* Обзор теорий и основных проблем прогресса // Новые идеи в социологии Сб.3: Что такое прогресс. – СПб.: Образование, 1914. – С.115–155; *Тельвак В. В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк, Дрогобич: Вимір, 2002. – 235 с. та ін.

² У нашому дослідженні саме поняття «українські історики-позитивісти» використовується у широкому значенні цього слова: не лише історики, які

працювали в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) та у спеціальних теоретичних працях давали позитивістське трактування історичного процесу. Досить часто цінні теоретичні ідеї містилися не у спеціалізованих працях, а в різноманітних фактографічних розвідках, вступних увагах, рецензіях, нотатках до лекцій, тощо. Крім того вчені споріднених наукових дисциплін та публіцисти не маючи часто фахової історичної освіти, трактували суспільний процес на позитивістських методологічних засадах.

³ Кондорсе Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – СПб.: изд. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1909. – С. 2.

⁴ Гегель Г. В. Ф. Философия истории // Гегель Г. В. Ф. Соч.: В 13 т. – М.-Л.: Госиздат, 1935. – Т. VIII. – С. 54.

⁵ Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества – М.: Наука, 1977. – С. 435.

⁶ Соловьев С. М. Наблюдения над исторической жизнью народов // Вестник Европы. – 1871. – № 12. – С. 743–744.

⁷ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К.: тип. ун-та, 1869. – С. 325.

⁸ Ковалевский М. М. Социология. – Т. 1: Социология и конкретные науки об обществе. Исторический очерк социологии. – СПб.: тип. Стасюлевича, 1910. – С. 10.

⁹ ЦДІА України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 3.

¹⁰ Франко І. Я. Мислі об еволюції в історії людськості // Франко І. Я. Збір. творів: У 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 76–139.

¹¹ ІР НБУВ. – Ф. XXIII. – Спр. 296. – Арк. 5–6.

¹² Милль Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования. – 2-е изд. – М.: Изд. Г. А. Лемана, 1914. – С. 844; Конт О. Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества // Философия истории: Антология – М., 1995. – С. 109–135.

¹³ Конт О. Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества – С. 109–135.

¹⁴ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 182.

¹⁵ Лесевич В. В. Философия истории на научной почве (Очерк из истории культуры XIX века) // Отеч. зап. – 1869. – № 1. – С. 178.

¹⁶ Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория: Дис. pro venia legendi // Университетские известия. – 1868. – № 11. – С. 37.

¹⁷ Хлебников Н. И. Русское государство и развитие русской личности // Университетские известия. – 1879. – № 4. – С. 166.

¹⁸ Там само. – С. 15–16, 70.

¹⁹ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8971. – Арк. 59.

²⁰ Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке. Вступительная лекция, читанная в университете св. Владимира 14 окт. 1903 г. // Университетские известия. – 1904. – № 1. – С. 2.

²¹ Драгоманов М. Шевченко українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К.: Либідь, 1991. – С. 381.

²² Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881–1886. – Львів: накл. українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 83–84.

²³ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 389 прим.

²⁴ Драгоманов М. Держава і громада: прогрес і регрес // Павлик М. М. Драгоманов і його роль в розвою України – Львів: друк. Уділова, 1907. – С. 88, 91.

²⁵ Павлов П. В. Письма из-за границы. Мысль о всеобщем музее // Эк. указ. – СПб., 1858. – Вып. 2. – С. 36.

²⁶ Пантелеев Л. Ф. Воспоминания – М.: Худ. лит., 1958. – С. 229.

²⁷ Миртов П. Л. Исторические письма. – 4-е изд. – СПб.: тип. Н. Н. Клобукова, 1905. – С. 95, 108–138.

²⁸ Миртов П. Л. Исторические письма. – С. 51.

²⁹ Козлов А. [К. А.] Исторические письма П. Л. Миртова // Знание. – 1871. – № 2. – С. 175.

³⁰ ІР НБУВ. – Ф. XXIII. – Спр. 309. – Арк. 3.

³¹ ІР НБУВ. – Ф. 60. – Спр. 11. – Арк. 1зв. – 2.

³² Спенсер Г. О причинах моего несогласия с Огюстом Контом // Огюст Конт и позитивизм. – М.: тип. Н. Н. Кушнерева, 1897. – С. 2–34.

³³ Спенсер Г. Основания социологии – СПб.: тип. Демакова, 1876. – Т. 1. – С. 78.

³⁴ Там само. – С. 276.

³⁵ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 7901. – Арк. 17зв.; Спр. 7903. – Арк. 5, 8зв.; Спр. 8089. – Арк. 2.

³⁶ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8089. – Арк. 2.

³⁷ Грот Н. Я. Критика понятия прогресса. – М.: тип. Кушнерева, 1889. – С. 3.

³⁸ Лесевич В. В. Философия истории на научной почве... – С. 168.

³⁹ Драгоманов М. Император Тиберий – К.: тип. ун-та, 1864. – С. 36.

⁴⁰ Петров М. Н. Историческая подготовка Pro domo sua. – Харьков: тип. М. Зильберберга, 1881. – С. 13.

⁴¹ Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка – 1892. – Т. I. – С. 27.

⁴² Там само. – С. 27–28.

⁴³ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К.: Либідь, 1991. – С. 490.

⁴⁴ Драгоманов М. Император Тиберий – С. 36.

⁴⁵ Драгоманов М. Шевченко українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К.: Либідь, 1991. – С. 375.

⁴⁶ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 388.

⁴⁷ ЦДІА України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 2зв.

⁴⁸ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 325.

⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Спр. 309. – Арк. 9; див. також Спр. 296. – Арк. 5–6.

⁵⁰ Сокальський І. П. О значении соседства в исторической жизни народов // Зап. имп. Харьк. ун-та. – 1898. – Кн. 4. – С. 119.

⁵¹ Франко І. Я. Мислі об еволюції в історії людськості – С. 81–82 та ін.

⁵² Трачевский А. С. Очерки исторического развития Америки // Беседа. – 1872. – Кн. ХІ. – С. 131.

⁵³ Грот Н. Я. Ещё несколько соображений о задачах социологии и о научном понятии «прогресс». – Одеса: тип. Зеленского, 1884. – С. 3.

⁵⁴ Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма, как мировоззрений (публичная лекция, читанная в зале университета 11 марта 1884 года в пользу общества народных чтений в Одессе). – Одесса: тип. Зеленского, 1884. – С. 2.

⁵⁵ Там само. – С. 3.

⁵⁶ Там само. – С. 3.

⁵⁷ Грот Н. Я. Ещё несколько соображений о задачах социологии и о научном понятии «прогресс». – С. 5.

⁵⁸ Стронин А. История обществности. – СПб.: тип. Министерства путей сообщения, 1885. – С. 751.

⁵⁹ Драгоманов М. „Царство божие внутри Вас” Л. Н. Толстого – 2-ге вид. – К.: Ранок, 1907. – С. 9.

⁶⁰ Ковалевский М. М. Сравнительно-историческое правоведение и его отношения к социологии. Методы сравнительного изучения права // Сборник по общественно-юридическим наукам – Вып. 1. – СПб., 1899. – С. 8.

⁶¹ Ковалевский М. М. Современные социологи – СПб.: тип. Меркушева, 1905. – С. 82.

⁶² Ковалевский М. М. Очерк развития социологических учений // История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства). – М.: изд. тов-ва бр. Гранат, 1906. – С. 293.

⁶³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень: Укр. соціол. ін-т, 1921. – С. 39, 43.

⁶⁴ Стронин А. История и метод – С. 160.

⁶⁵ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 37.

⁶⁶ Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І. Я. Збір. творів: У 50-ти томах – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 25.

⁶⁷ Ковалевский М. М. Современные социологи – СПб.: тип. Меркушева, 1905. – С. 86.

⁶⁸ Ковалевский М. М. Очерк происхождения развития семьи и собственности. – СПб.: тип. Ю. Н. Эрлиха, 1895. – С. 12.

⁶⁹ Там само. – С. 28.

⁷⁰ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1980. – Т. 2. – С. 235; Липинський В. Україна на переломі (1657–1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. Твори. Історична секція. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – Філадельфія, 1991. – С. 468 та ін.